

Алена ЦІТАВЕЦ

АДЗІНЫ АРЫГІНАЛЬНЫ ЭКЗЭМПЛЯР І АДЗІНАЯ РУКАПІСНАЯ КОПІЯ СТАТУТА ВКЛ 1588 ГОДА Ё БЕЛАРУСІ

Сёлета споўнілася 425 гадоў з часу прыняцця Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года — сусветна вядомага помніка прававой культуры і юрыдычнай думкі XVI стагоддзя. Для беларусаў гэты дакумент мае выключнае значэнне, з'яўляецца нацыянальнай рэліквіяй.

Доўгі час Статут ВКЛ 1588 года (зацверджаны 28 студзеня 1588 г.) лічыўся самым выдатным зборам законаў у Еўропе, па сутнасці першай канстытуцыяй. З нагоды юбілею варта нагадаць, колькі арыгінальных экзэмпляраў знакамітага юрыдычнага кодэкса дайшло з XVI ст. да нашага часу і дзе яны захоўваюцца.

Тэкст Статута быў апублікаваны ў канцы 1588 г. (ці ў пачатку 1589 г.*) на старабеларускай ("рускай") мове (абавязковай для судаводства ў ВКЛ**) у Вільні ў друкарні братоў Мамонічаў. Каб лішні раз не плаціць падатак, прадпрыемальныя купцы Мамонічы выдалі Статут з датай "1588 г." тры разы: у канцы 1588 г., у 1592—1593 гг. і ў 1594—1595 гг.***.

Падрабязная інфармацыя пра экзэмпляры гэтых трох выданняў Статута прадстаўлена ў кнізе "Статут Вялікага княства Літоўскага 1588" (Мн., 1989), прысвечанай 400-годдзю яго выхаду ў свет. У ёй беларускі гісторык і кнігазнавец, доктар гістарычных навук Георгій Галенчанка паведаміў пра 55 асобнікаў (19 — першага выдання, 9 — другога, 27 — трэця-

* Дакладная дата выдання не пазначана. На выдавецкім прысвечэнні стаіць дата "1.XII.1588 г.", аднак выпуск Статута рыхтавалі да 6 студзеня 1589 г. (Гл.: Лаппо И.И. Литовский статут 1588 года = 1588 metų Lietuvos Statutas: [в 2 ч.]. Т. 1. Исследование. Ч. 1. Каунас, 1934. С. 393.)

** Пра гэта гаворыцца ў арт. 1 чацвёртага раздзела Статута: "А писар земский маеть по-руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иным языком и словы" (Гл.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С. 140.)

*** Далейшыя перавыданні Статута 1588 года былі на польскай мове: у 1614, 1619, каля 1623 (з датай "1619"), 1648, 1693, 1744, 1780 (з датай "1744"), 1786, 1819 гг. У 1811 г. у Санкт-Пецярбургу быў апублікаваны пераклад Статута на рускую мову з выдання 1786 г. Тэкст Статута друкаваўся паралельна на польскай і рускай мовах. У 1854 г. у Маскве і ў 1938 г. у Каўнасе Статут быў выдадзены на старабеларускай мове (Гл.: Юхо Я. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 2. Мн., 2006. С. 633—634.)

ЦІТАВЕЦ Алена Іосіфаўна.

Загадчык сектара кнігазнаўства аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат гістарычных навук. Нарадзілася ў г.п. Антопаль Драгічынскага раёна Брэсцкай вобласці. У 1978 г. закончыла філалагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Працавала ў сярэдніх школах № 85 і № 162 г. Мінска. З 1994 г. працуе ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Даследуе старадрукаваныя і рукапісныя кнігі. Аўтар каля 40 навуковых публікацый.

га), якія ў той час захоўваліся ў бібліятэках і архіўных зборах Латвіі, Літвы, Польшчы, Расіі, Украіны, Швецыі¹. У Беларусі не было ніводнага.

Вядома, што ў выніку розных гістарычных падзей Беларусь страціла значную частку сваіх кніжных помнікаў. Яны знішчаліся падчас войнаў, вывозіліся па-за межы краіны. Да пачатку Вялікай Айчыннай вайны адзін асобнік Трэцяга статута ВКЛ знаходзіўся ў Дзяржаўнай бібліятэцы БССР. Ён паступіў ад даследчыка помнікаў старажытнай культуры, вядомага беларускага гісторыка А.Сапунова (1851—1924), які набыў кнігу ў пачатку XX ст. за 100 рублёў золатам². У красавіку 1923 г., знаходзячыся ў цяжкім матэрыяльным становішчы, гісторык прадаў частку сваёй асабістай калекцыі Беларускай дзяржаўнай бібліятэцы (цяпер Нацыянальная бібліятэка Беларусі).

У гады Вялікай Айчыннай вайны асобнік А.Сапунова разам з іншымі каштоўнымі выданнямі быў вывезены нямецка-фашысцкімі акупантамі за межы рэспублікі³ і затым страчаны. На шчасце, ён “адшукаўся”, але ў Беларусь не вярнуўся. Цяпер ён захоўваецца ў фондзе Беларускай бібліятэкі і музея імя Ф.Скарыны ў Лондане⁴.

Магчыма, у Беларусі пасля Вялікай Айчыннай вайны захоўваўся яшчэ адзін экзэмпляр Статута. Па словах жыхара Веткі Нікіты Тараканава, у 1960-я гг. з вёскі Тарасаўка быў вывезены “Статут Літоўскі”⁵.

Найбольш поўная на сённяшні дзень інфармацыя пра экзэмпляры Статута 1588 года змешчана ў зводным каталогу “Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века” (2003 г.). Яго аўтар, расійскі кнігазнавец Аляксандра Гусева, паведаміла ўжо пра 64 экзэмпляры, якія захоўваюцца ў дзяржаўных і прыватных кнігазборах свету. Сярод іх 26 экзэмпляраў першага выдання Статута (у Германіі — 1, Латвіі — 1, Літве — 3, Польшчы — 2, Расіі — 10, Украіне — 8, Швецыі — 1), 9 экзэмпляраў — другога (у Польшчы — 2, Расіі — 4, Украіне — 3), 29 экзэмпляраў — трэцяга выдання (у Вялікабрытаніі — 1, Літве — 6, Польшчы — 6, Расіі — 11, Украіне — 5)⁶.

Трэба мець на ўвазе, што ў дзяржаўных і прыватных кнігазборах і цяпер яшчэ захоўваецца пэўная колькасць экзэмпляраў Статута, якія не ўлічаны і не апісаны. Час ад часу пра іх становіцца вядома. Так, знамянальнай падзеяй у культурным жыцці Беларусі стала набыццё ў чэрвені 2012 г. Музеем гісторыі Магілёва выдання Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года. Яно было выкуплена ў прыватнага калекцыянера ў Маскве за 45 тысяч долараў. Такім чынам, у Беларусі на сённяшні дзень захоўваецца адзін (з ліку цяпер ужо 65-ці вядомых у свеце) арыгінальны экзэмпляр Статута ВКЛ 1588 года.

На жаль, пра захаваныя **рукапісныя копіі** Статута поўнай інфармацыі няма. Законы Трэцяга статута дзейнічалі ў ВКЛ пачынаючы з 1589 г. і амаль да сярэдзіны XIX ст. Пасля далучэння тэрыторыі Беларусі да Расійскай Імперыі яны прымяняліся: у Віцебскай і Магілёўскай губернях — да 1831 г., у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях — да 1840 г.

Паколькі для ажыццяўлення судаводства друкаваных асобнікаў не хапала, адразу пасля зацвярджэння ў студзені 1588 г. Статута пачалі з’яўляцца яго рукапісныя спісы. Інфармацыя пра іх прадстаўлена Г.Галенчанкам у вышэйзгаданым даследаванні “Статут Вялікага княства Літоўскага 1588”⁷.

Найбольш ранні з вядомых спісаў быў зроблены ў 1589 г. у маёнтку Гадуцішкі. Таксама спісы Статута 1588 года ўключалі ў склад зборнікаў, якія змяшчалі інвентары і іншыя гаспадарчыя матэрыялы (адзін з такіх зборнікаў захоўваецца ў Бібліятэцы Акадэміі навук Літвы імя Урублеўскіх). У 1632 г. быў зроблены пераклад Статута на нямецкую мову (захоўваецца ў бібліятэцы Тартускага ўніверсітэта), у сярэдзіне XVII ст. — пераклад Статута на рускую мову (спіс “у маскоўскім перакладзе-рэдакцыі”, які належаў Маскоўскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту, апісаў і выдаў І.Лапо)⁸. Асобныя спісы захоўваюцца таксама ў зборах Дзяржаўнага Гістарычнага музея (Масква), фондах Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі, Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў, у Навуковай бібліятэцы імя А.М.Горкага Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М.В.Ламаносава⁹.

Хочацца звярнуць увагу на адзіны вядомы на сённяшні дзень спіс Статута, які знаходзіцца ў Беларусі. У фондах аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі захоўваецца рукапісная копія Трэцяга статута ВКЛ, зробленая ў канцы XVIII ст. Упершыню пра яе мы паведамілі ў 2010 г. у публікацыі “Невядомы спіс Трэцяга статута Вялікага Княства Літоўскага”¹⁰. Гэты ўнікальны рукапіс яшчэ не стаў прадметам спецыяльнага даследавання гісторыкаў, юрыстаў, філолагаў. Раскажам пра яго больш падрабязна.

Кніга складаецца з 223 аркушаў памерам 2° (33,5 x 20,8 см). Яна змешчана ў пераплёт канца XVIII ст. з кардону, пакрытага карычневай скурай з блінтаваным цісненнем па краях верхняга і ніжняга вечкаў. Карашок пераплёту адсутнічае. Пераплёт і аркушы ў пачатку і канцы кнігі значна пашкоджаны жучком.

Тытульнага аркуша ў спісе няма, рукапіс пачынаецца са зместу: “*Реестр статута Великого княжения Литовского чтиренадцати розделов, и о чем всякий артикул гласит*”^{*}. Ён змяшчае толькі сам тэкст Статута, без дадаткаў (прывілеі і інш.), якія ёсць у пачатку выданняў Мамонічаў.

На жаль, на кнізе не захавалася запісаў пра час і месца яе стварэння, таму датаванне трэба рабіць на падставе даследавання кадыкалагічных і палеаграфічных асаблівасцей рукапісу. На пажаўцелых старонках бачны вадзяныя знакі з выявай герба Яраслаўскай губерні (мядзведзь з сякерай на плячы) трох тыпаў і літар “ЯМСЯ” (Яраслаўская мануфактура Савы Якаўлева). Паводле звестак рускага даследчыка С.Клепікава, падобныя да гэтых філіграні выкарыстоўваліся ў 1760-я, 1774, 1779—1784 гг.¹¹. Такім

* Арыгінальны тэкст перададзены ў сучаснай транскрыпцыі.

чынам, можна зрабіць выснову, што рукапіс напісаны на паперы, вырабленай у Расіі ў 1760—1780-я гг.

Асноўны тэкст рукапісу напісаны карычневым чарнілам скарапісам адным почыркам (з варыянтамі напісання асобных літар, напрыклад, “и”, “д”). Назвы раздзелаў і артыкулаў напісаны тым жа чарнілам буйнейшымі па памерах літарамі. Артыкулы, а таксама параграфы ў іх пранумараваны арабскімі лічбамі*. Тэкст на ўсіх аркушах змешчаны ў рамкі памерам 29,3х15,5 см, абведзены карычневым чарнілам. Колькасць радкоў на старонцы вар’іруецца на розных аркушах ад 44 да 51. На палях зроблены спасылкі на раздзелы і артыкулы Статута**. Наяўнасць спасылак і нумарацыі параграфу ў рукапісе нагадвае афармленне тэксту ў польскамоўных перавыданнях Статута. Адсутнасць упрыгажэнняў тэксту сведчыць пра тое, што рукапіс прызначаўся выключна для практычных мэт.

У працэсе параўнання назваў раздзелаў у рукапісе з назвамі адпаведных раздзелаў у выданнях 1588 г., 1811 г., а таксама ў спісе XVII ст. “у маскоўскім перакладзе-рэдакцыі” было вызначана, што назвы раздзелаў у рукапісе не з’яўляюцца поўнаасцю ідэнтычнымі тым, што прыведзены ў гэтых дакументах. Разыходжанні ў асноўным тычацца моўных асаблівасцей лексічнага і арфаграфічнага характару¹².

Некаторую інфармацыю пра асабістую гісторыю рукапісу дае аналіз правак тэксту і запісаў на палях. Найбольшая колькасць правак (асобныя літары, словы і сказы сцёртыя, а паверх іх напісаны іншыя) зроблена ў раздзеле 4, прысвечаным пытанням судаводства і некаторым палажэнням крымінальнага і грамадзянскага права ВКЛ.

У рукапісе можна вылучыць запісы, зробленыя 8-ю почыркам. Гэта чытацкія паметы і запісы магчыма ўладальніка кнігі (“*Лапаре[в] (? — А.Ц.)*”). Шматлікія праўкі тэксту, падкрэсліванні, вылучэнні тэксту паметкамі на палях, спасылкі на заканадаўчыя акты сведчаць, што рукапісам актыўна карысталіся. На некаторых старонках бачны сляды сцёртых запісаў. Верагодна, хтосьці (магчыма, перад продажам рукапісу) свядома знішчаў запісы, на якіх былі пазначаны былы ўладальнік.

Звесткі пра гісторыю рукапісу можна атрымаць таксама з кніжных знакаў, што захаваліся на асобніку. На ўнутраным баку верхняга вечка наклеены ярлыкі з лічбай “18”, напісанай карычневым чарнілам. На адвароце апошняга аркуша ў канцы кнігі — круглы штамп дыяметрам 1 см, унутры якога змешчана літара “М”, пад ёй — лічба “3”. На ўнутраным баку ніжняга вечка прамавугольны штамп букіністычнага магазіна. На ім выразна бачна слова “цена” (фіялетавым чарнілам напісана “150” (маецца на ўвазе 150

рублёў. — **А.Ц.**) і слаба бачна — “1945 г”. Магчыма, нейкі час кніга належала юрыдычнай установе, у якой захоўвалася пад нумарам 18, а ў 1945 г. рукапіс быў прададзены невядомай асобай. У 1970-я гг. гэты рукапіс паступіў у фонд бібліятэкі.

На нашу думку, асобнік, які захоўваецца ў ЦНБ НАН Беларусі, не з’яўляецца спісам друкаванага выдання Трэцяга статута ВКЛ. Гэта копія рукапіснага перакладу на рускую мову, магчыма, зробленага з польскамоўнага перавыдання. Пытанне аб арыгінале, з якога была зроблена дадзеная копія, застаецца адкрытым і патрабуе далейшага даследавання. Запрашаем юрыстаў, гісторыкаў, літаратуразнаўцаў азнаёміцца з адзіным спісам Трэцяга статута ВКЛ, які захоўваецца ў Беларусі.

¹ Галенчанка Г.Я. Статут у бібліятэках і архіўных зборах // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С. 531—532.

² Шишанов В.А. К истории экземпляра Статута ВКЛ 1588 г. из библиотеки А.П.Сапунова // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф., прысвеч. 50-годдзю знаходкі берасцяной граматы ў Віцебску і 150-годдзю з дня нараджэння А.Р.Брадоўскага, 22—23 кастр. 2009 г., Віцебск / рэдкал. Г.У. Савіцкі [і інш.]. Мн., 2010. С. 263—267.

³ Нацыянальная бібліятэка Беларусі ў дакументах, 1922—2006: да 85-годдзя Нац. б-кі Беларусі / склад. К.А.Навуменка, М.В.Рудакоўская; рэдкал.: Л.Г.Кірухіна (адк. рэд.) [і інш.]. Мн., 2007. С. 41, 712.

⁴ Cyrillic Books printed before 1701 in British and Irish Collections: A Union Catalogue. London, [2000]. P. 47—48.

⁵ Леонтьева С.И. Книжная культура Ветки // Навуковыя запіскі Веткаўскага музея народнай творчасці: 36. арт. супрацоўнікаў музея да 25-годдзя заснавання Ветк. музея нар. творчасці / навук. рэд. Г.Нячаева; уклад. Г.Лапацін. Гомель, 2004. С. 28—46.

⁶ Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: сводный каталог: В 2 кн. Кн. 2. М., 2003. С. 783—784.

⁷ Галенчанка Г.Я. Спісы Статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. С. 527—528.

⁸ Лаппо И.И. Литовский статут в московском переводе-редакции // Летопись занятий Императорской археографической комиссии за 1915 год / под ред. В.Г.Дружинина. Петроград, 1916. Вып. 28. С. 1—395.

⁹ Галенчанка Г.Я. Спісы Статутаў Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588. С. 527—528; Дракохруст Е.И. Уваровский список Литовского статута 1588 года в собрании Государственного исторического музея // Ежегодник Государственного Исторического музея, 1963—1964. М., 1966. С. 117—137.

¹⁰ Цітавец А.І. Невядомы спіс Трэцяга статута Вялікага Княства Літоўскага // Здабыткі: дакументальная помнікі Беларусі / склад.: Л.Г.Кірухіна, К.В.Суша. Мн., 2010. Вып. 12. С. 6—13.

¹¹ Вадзяныя знакі адзначаны ў каталогу пад № 1074 (выкарыстоўваліся ў 1774 г.), № 4 (1760-я гг.), № 5 (1779—1784 гг.). Гл.: Клепиков С.А. Филигранные на бумаге русского производства XVIII — начала XX века. М., 1978. С. 191, 237.

¹² Цітавец А.І. Невядомы спіс Трэцяга статута Вялікага Княства Літоўскага. С. 6—13.